

Опубліковано: Слюсаревський Н. М. Україна в матеріалізованих та особистісних символах // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наукових праць. - Х., 2004. - с. 349 - 352.

Слюсаревський Н. М.

Україна в матеріалізованих та особистісних символах

Слюсаревський Н. “Україна в вещественных и личностных символах”. В статті описуються результати емпіричного дослідження одного з сегментів символічного простору сучасної України – матеріальної та особистісної символіки. Мета дослідження полягала в виявленні актуальних для масового свідомості символів та оцінці їх значимості.

Slyusarevskiy N “The Ukraine in Materialized and Personalized Symbols”. The article presents the results of an empirical of one of the segments of the symbolic dimensions in contemporary Ukraine – material and personalized symbolism. The aim of the analysis concludes in the definition of actual symbols for the mass consciousness and the evaluation of their importance.

Споконвіку символ відіграє важливу роль як у житті окремого індивіда, так і суспільства в цілому: задає алгоритми індивідуальної та колективної поведінки; інтегрує людей в певні спільноти та колективи; в згорнутому вигляді містить соціально значиму інформацію; відображає актуальні потреби всього суспільства загалом, та окремих соціальних груп зокрема, а також і уявлення людей про навколишню дійсність; сприяє сприйняттю та засвоєнню людьми певних ідей та концепцій; виступає в якості каталізатору суспільних змін.

В якості **символу** може виступати будь-який предмет, знак чи подія, що доносить до людей певні ідеї, поняття та почуття. В своїй сукупності символи, котрі поділяються людьми, поєднані в певну систему, утворюють **символічний простір суспільства**.

З трансформацією суспільства трансформуються й його символи. Нова символіка посідає місце старої, утверджуючи (або заперечуючи) порядок, що склався. Такі періоди, як правило, супроводжуються посиленням символотворення (введення християнства на Русі, Велика Французька Революція, боротьба США за незалежність, Велика Жовтнева Революція та утворення СРСР тощо).

Безпосередньо емпіричними дослідженнями побутуючих символів, на матеріалі Росії, займається низка дослідників: Т. Б. Щепанська, Л. А. Степанова, Ю. Левада, А. С. Петрова, С. Клімова, О. Гвоздьова [1 — 8], та ін.

В даній статті буде розглянуто результати емпіричного дослідження, **мета** якого полягала у виявленні тих матеріалізованих та особистісних символів, що побутують в масовій свідомості громадян, уособлюючи Україну.

Дослідження проходило в 2 етапи. На **1-му** етапі виявлялися актуальні нині символи, на **2-му** етапі оцінювалася їх кількісна значущість.

Нами було сформульовано відкрите питання: "Що саме і (або) хто саме для Вас особисто є символом сучасної України?", котре було включено в опитування, що проводилось Інститутом соціальної та політичної психології 1.09.2003 — 2.09.2003. Було опитано 2003 респонденти з усіх областей України, АР Крим та м. Києва. Вибірка, за якою проводилось опитування, відповідає основним соціально-демографічним характеристикам дорослого населення України. Помилка вибірки не перевищує 3%. Враховуючи обсяг статті ми лише зупинимося лише на окремих ключових моментах, що лягли в основу розробки питань та формування альтернатив для виявлення матеріалізованої та особистісної символіки на 2-му етапі дослідження.

На поставлене питання відповіли 56,4% опитаних. Було отримано близько 60 варіантів відповідей, котрі були нами об'єднані у відповідні блоки: матеріалізовані символи, особистісні символи, а також групи відповідей, котрі не можна однозначно віднести до якихось конкретних символів - прикмети часу (розвал країни, кримінал, корупція, незалежність, незалежні ЗМІ, орієнтація на сусідство з Росією тощо), соціальні групи та прошарки (молодь, ветерани війни, котрих залишилося так мало, вродливі жінки). До матеріалізованих символів

можна умовно віднести відповіді такого плану, що також поєднуються у відповідні групи: офіційна символіка (гривня), релігійна символіка (церква, віра в Бога, релігія), національно-побутова символіка (українські страви та напої, національне вбрання, вишиті рушники, українська мова тощо), спортивні символи (ФК “Динамо” та “Шахтар”), технічні досягнення (Укрзалізниця), територіальні символи (Київ, Хрещатик, інші міста України, Майдан незалежності, Донбас, Чорнобиль), історичні символи (запорізьке козацтво) і т. ін.

В якості особистісних символів називались: сучасні політики (В. Ющенко, Ю. Тимошенко, П. Симоненко, Л. Кучма та ін.); спортсмени (Брати Клички, Я. Ключкова, С. Бубка, А. Шевченко, В. Лобановський та ін.); діячі культури (Т. Шевченко, Л. Українка, Верка Сердючка, Б. Ступка, Р. Кириченко, С. Ротару та ін.); історичні постаті (Б. Хмельницький, М. Грушевський, І. Мазепа, Роксолана, С. Бандера, С. Петлюра та ін.).

Всього ж було отримано 1041 відповідь. Зазначимо, що найбільшу кількість відповідей набрало судження: "нема держави, нема символів" (12,9% від кількості отриманих відповідей), далі йдуть прикмети часу (розвал країни – 10,2%, кримінал, корупція – 1,9%, незалежність, незалежні ЗМІ – 1,1%, орієнтація на сусідство з Росією – 0,5% тощо), а вже потім матеріалізовані та особистісні символи. Також варто відмітити й високу політизованість особистісної символіки: на сучасних політиків припало близько 80% відповідей, що були віднесені до особистісних символів, на сучасних спортсменів 11,7%, на діячів культури — 7,5%, а на історичні постаті — 0,9%.

Як бачимо, попри чималу кількість як варіантів, так і самих відповідей, символічний ряд сьогодення не відрізняється особливою чіткістю. Однак, не можна сказати, що символи й зовсім відсутні. Тому ми висунули припущення: не обов'язково сьогодення може бути представлене саме в символах сьогодення. Тобто, в символічному просторі місце символів сьогодення цілком можуть посідати символи минувшини, або ж символи безвідносні часу.

За результатами 1-го етапу серед **матеріалізованої символіки** нами було виділено символи, що групуються в певні смислові блоки: 1) *офіційна символіка*: державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла Україна ...”), національна валюта (гривня), комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот); 2) *національно-побутова (фольклорна) символіка*, що відображає традиційний спосіб життя українців: національне вбрання, вишиті рушники, національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.), українська народна пісня, національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта); 3) *символи сучасного способу життя*: “кравчучка”, “кучмовоз”; 4) *територіальна символіка* (географічні назви, пам'ятні місця): Дніпро, Донбас, Карпатські гори, Київ (Хрещатик, Майдан Незалежності тощо), Тарасова могила на канівській кручі, о. Хортиця, Чорне море, Чорнобиль; 5) *природнича символіка*: верби, тополі, пшеничне (житне) колосся, червона калина; 6) *технічні досягнення*: космічна ракета, сучасні вітчизняні літаки, зокрема, АН-124 “Руслан” і АН-225 “Мрія”, Укрзалізниця; 7) *церковна та релігійна символіка*; 8) *історична символіка*: гетьманська булава, зброя та спорядження українського козацтва 9) *спортивна символіка*: ФК “Динамо” (Київ), ФК “Шахтар” (Донецьк).

В **особистісній символіці**, відповідно, було виділено наступні символи та групи символів: 1) *діячі культури* (поети, письменники, актори, співаки): Т. Шевченко, Леся Українка, В. Стус, В. Симоненко, Б. Ступка, Верка Сердючка (А. Данилко), Софія Ротару, Р. Писанка, Т. Повалій, Р. Кириченко; 2) *історичні постаті*: С. Бандера, М. Грушевський, І. Мазепа, Н. Махно, С. Петлюра, Роксолана, Б. Хмельницький; 3) *сучасні спортсмени*: Віталій і Володимир Клички, Я. Ключкова, В. Лобановський, А. Шевченко (Шева); 4) *сучасні політики*: Л. Кучма, П. Симоненко, Ю. Тимошенко, В. Чорновіл, В. Ющенко.

На **другому етапі**, для оцінки значущості виділених нами символів згідно з висунутим припущеннями було сформульовано відповідні напівзакриті питання: 1) "Що для Вас особисто є символом України?"; 2) "Хто із історичних діячів і (чи) наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?". Ці питання були включені до опитування, що проводилось Інститутом соціальної та політичної психології 25.10.2003 — 30.10.2003. У

дослідженні взяли участь 2023 респондента з усіх областей України, АР Крим та м. Києва. Вибірка, за якою проводилося опитування, відповідає основним соціально-демографічним характеристикам дорослого населення України. Помилка норми вибірки в середньому становила 1,9%. Отримані результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1. Значимість матеріалізованих та особистісних символів

Матеріалізована символіка		Особистісна символіка	
Що для Вас особисто є символом України? (позначте все необхідне)	% до заг. числ. опит.	Хто з історичних діячів і (чи) наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну? (позначте все необхідне)	% до заг. числ. опит.
верби, тополі	13,4	Степан Бандера	9,5
гетьманська булава	9,3	Олег Блохін	8,6
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла Україна ...”)	37,7	Михайло Грушевський	18,5
Дніпро	27,9	Раїса Кириченко	9,3
Донбас	10,6	Георгій Кирпа	3,1
зброя та спорядження українського козацтва	6	Віталій і Володимир Клички	29
Карпатські гори	15	Яна Клочкова	11
Київ (Хрещатик, Площа Незалежності тощо)	28	Леонід Кучма	5,6
комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот)	5,7	Валерій Лобановський	14,7
космічна ракета	2,7	Іван Мазепа	14
"кравчучка", "кучмовоз"	10	Нестор Махно	5,5
національна валюта (гривня)	18,5	Симон Петлюра	5
національне вбрання, вишиті рушники	34,6	Руслана Писанка	6,7
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	20,9	Таїсія Повалій	9,8
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	35,2	Роксолана	11,8
пшеничне (житнє) колосся	26,7	Софія Ротару	22,2
сучасні вітчизняні літаки, зокрема, АН-124 “Руслан” і АН-225 “Мрія”	11,6	Верка Сердючка (А. Данилко)	13,6
Тарасова могила на канівській кручі	17,1	Василь Симоненко	4,8
українська народна пісня	31,1	Петро Симоненко	6,2
Укрзалізниця	6,9	Богдан Ступка	10,2
ФК “Динамо” (Київ)	15	Василь Стус	7,6
ФК “Шахтар” (Донецьк)	6	Юлія Тимошенко	5,8
о. Хортиця	5	Леся Українка	34,9
церковната і релігійна символіка	9,7	Богдан Хмельницький	32
червона калина	28,5	В'ячеслав Чорновіл	10,5
Чорне море	15,6	Андрій Шевченко (Шева)	14,7
Чорнобиль	15,5	Тарас Шевченко	54,7
Інше	6,8	Віктор Ющенко	10,9
вважаю, що Україна не має символів	4,3	Інші	2,6
важко відповісти	6,6	на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	9,9
Не відповіли	0,2	важко відповісти	5,4
		Не відповіли	0,3

Як видно з отриманих результатів, серед широкого спектру матеріалізованих та особистісних символів¹ не знайшлося таких, що символізували б Україну для переважної більшості населення. Відсутні символи загальнодержавного та загальнонаціонального масштабу, що могли б консолідувати суспільство. Винятком є хіба що постать Т. Шевченка (54,7%) – лідер серед особистісних символів.

Ролі загальнодержавних та загальнонаціональних символів не виконує ні державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла Україна ...”) — 37,8%, лідер серед матеріалізованих символів, ні національна валюта (гривня) — 18,5%. І це при тому, що й стара комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот) актуальна лише для 5,7% респондентів по масиву в цілому та 12,3% серед людей похилого віку (50 років і більше).

Для людей не актуальні і такі, здавалося б, загальноновизнані національно-побутові символи, які відображають традиційно український, переважно аграрний, спосіб життя:

¹ Перелік матеріалізованих та особистісних символів, що побутують, можна вважати майже повним, оскільки на інші відповіді припадає 6,8% в матеріалізованих символах, і 2,8% в особистісних.

національні страви і напої — 35,6%, національне вбрання, вишиті рушники — 34,6%, українська народна пісня — 31,2%, національні музичні інструменти — 20,9%.

Впадає в око й достатньо велика частина людей, що не ідентифікує себе з жодними з символів (10,8% в матеріалізованій і 15,2% в особистісній символіці), вважаючи що символів немає, або вагаючись з відповіддю. Це свідчить про те, що в свідомості значної кількості людей не склався більш-менш чіткий (позитивний, негативний, або ж нейтральний), образ України.

Для того, щоб символ повноцінно виконував свої функції він, як і репрезентативна культура (Ф. Тенбрук), повинен поділятися якщо не всім суспільством, то хоча б значною його більшістю. Символ може бути дієвим, лише за умови його сприйняття людьми. Тому наявні нині символи, в силу їхньої не репрезентативності, не можуть виступати дієвим регулятором колективної поведінки людей.

Така значимість символів є опосередкованим свідченням вкрай послаблених ідентифікаційних зв'язків особистості з державою і нацією. Найбільш послаблені такі зв'язки в людей середнього віку (30-49 років), а найменше у людей похилого віку (50 років і більше) та молоді (18-29 років). Причому в останніх вони найміцніші. Так якщо серед людей середнього віку національно-побутова символіка (національні страви і напої; національне вбрання, вишиті рушники; українська народна пісня; національні музичні інструменти) актуальна для 33,7%, 29,5%, 29,6%, 18,1% опитаних, а серед людей похилого віку для 35,4%, 35,8%, 33,9%, 21,9% респондентів, то, відповідно, для молоді — 37%, 40,5%, 28,7%, 23,2%. Такий розподіл значимості символів у вікових групах відображає особливості соціалізації кожної з них. Соціалізація старшого покоління відбувалася в той час, коли ще жила пам'ять про народні традиції, соціалізація ж молоді відбувається в той період, коли національні традиції активно намагаються відроджувати.

Серед діячів культури найбільш значимі постаті минулого: Т. Шевченко (54,9%) та Л. Українка (34,9%). Тоді ж як діячі сучасності відступають дещо на задній план (С. Ротару — 22,3%, Р. Кириченко — 9,3%, Б. Ступка — 10,2%, Т. Повалій — 9,9%, Р. Писанка 6,7%, Верка Сердючка — 13,6%, В. Стус — 7,6%, В. Симоненко — 4,8%). Причому більш значимими є представники масової культури, ніж елітарної.

На відміну від національно-побутової символіки, символи, що мали б відображати сучасний спосіб життя представлені лише одним символом — “кравчучкою” або кучмовозом”, значимість якого суттєво поступається значимості національно-побутових символів, як по масиву в цілому (10%), так і по вікових групах (18-29 років — 7%, 30-49 років — 9,3%, 50 років і більше — 12,3%). Отже актуальних символів, котрі відображали б сучасний спосіб життя, та уявлення людей про нього немає. Однак самі уявлення є, хоча й негативні².

Сама ж наявна національно-побутова символіка відображає здебільшого зовнішній бік традиційного способу життя українців, залишаючи поза увагою його глибинну суть, створює дещо стилізований образ України як країни вареників, горілки з перцем, "шаровар", співаків та музик. Про це свідчить низька значимість церковної та релігійної символіки — 9,7%, хоча досить-таки важко уявити українські традиції та звичаї поза релігійним контекстом. Варто відзначити: національно-побутова символіка є більш актуальною більше для міста, ніж для села. Так, серед міських жителів національне вбрання і вишиті рушники, національні страви й напої, українську народну пісню та національні музичні інструменти відмітили в якості символів 39,4%, 39,2%, 33,3%, 25,2%. В селі ж — 28,9%, 28,8%, 27,8%, 15,9%.

---

² За даними опитування, проведеного Інститутом соціології у 2003, році респонденти характеризували час, в якому живуть, як час злодіїв — 51,7%, жебраків — 35,5%, політиканів — 33,3%, бюрократів — 25,9%, пристосуванців — 24,4%, авантюристів — 23,3% тощо. Найхарактернішими прикметами сьогодення називали: хабарництво, корупцію — 55,3%, розвал економіки — 54,6%, безробіття — 49,8%, зубожіння населення — 47,1%, непевність у майбутньому — 38,3% тощо. З образом сучасного суспільства найчастіше пов'язують такі слова, як "злидні" — 62,4%, "розруха" — 44,7%, "безладдя" — 43,3%, "тупик" — 23,3% тощо [9, С.655,656].

Також спостерігається низька значимість історичної символіки серед матеріалізованих символів (гетьманська булава – 9,4%, зброя та спорядження українського козацтва – 6%) на фоні досить таки високої значимості історичних постатей часів козаччини (Б. Хмельницький – 32,2%, І. Мазепа – 14,4%). Діячі козацької доби більш значимі, ніж атрибути епохи. Залишаються поза увагою, за винятком М. Грушевського (18,6%), діячі недавнього минулого (С. Бандера – 9,5% та Н. Махно – 5,6%) які в радянській історіографії згадувалися в негативному контексті.

Взагалі ж в особистісних символах діячі минулого більш значимі ніж діячі сьогодення: спортсмени чи політики. А особистісні символи більш значимі ніж матеріалізовані. Що й не дивно: адже перш за все люди творять історію, а наслідки їх дій лише згодом відображаються в тих чи інших артефактах. Велике ж бачиться на відстані, тобто потрібен час для усвідомлення й осмислення змін, що відбулися та ролі кожного з учасників у цих процесах.

Домінування сучасних політиків на 1-му етапі дослідження та їх присутність серед особистісних символів на 2-му етапі, на фоні високого рівня недовіри громадян як до політиків, так і до владних інститутів та великого інтересу до політики, опосередковано свідчить про високий рівень політизованості масової свідомості.

Отже, в якості **висновків** можна констатувати, що наявний стан матеріалізованих та особистісних символів України свідчить про масштаби та характер соціокультурної катастрофи, якої суспільство та держава зазнали за час трансформацій. Символи не укорінилися в масовій свідомості населення, а відтак не здатні повноцінно виконувати свої культуротворчі та соціальноінтегруючі функції. Домінування серед наявних символів символіки минувшини та невиразність а почасти й відсутність символів сьогодення свідчить про те, що в суспільстві ще не відбулося чіткого усвідомлення та осмислення тих соціальних змін, що відбулися й продовжують відбуватися, і реалій, що склалися. А існуючі уявлення не набули певної цілісності та образності. Важливим є й той факт, що, незважаючи на загальну невиразність символів сьогодення, сучасність найбільш яскраво представлена саме в особистісних, а не матеріалізованих символах. Тобто підмурівки майбутньої символізації ще тільки закладаються. І для того, щоб символи утворилися й утвердилися повинен пройти досить тривалий час, впродовж якого вони повинні визріти й виплекатись самою логікою й практикою історичних подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щепанская Т. Б. Символика молодежной субкультуры: опыт этнографического исследования системы 1986 — 1989 гг. / РАН Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). — Спб.: Наука, 1993. — 342 с.
2. Степанова Л. А. Социальная символика России // СОЦИС — 1996. — №9. — С.90 — 100.
3. Левада Ю. Люди и символы: Символические структуры в общественном мнении. Заметки для размышления // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2001. — №6. — С. 7-13.
4. Петрова А.С. Наш главный символ - Кремль // <http://bd.fom.ru/report/map/of020303>
5. Петрова А. С. Главные символы российского государства // <http://bd.fom.ru/report/map/of002005>
6. Петрова А., Климова С. Красная площадь — главный символ России // <http://bd.fom.ru/report/map/of19970302>
7. Гвоздева Е. Неофициальные символы России – от Кремля до матрешки // <http://bd.fom.ru/report/map/d020325>
8. Иванова В. Советский символ российской государственности // <http://bd.fom.ru/report/map/d020227>
9. Українське суспільство - 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — 684 с.